

EUROREGION NIEMEN

JAKO ELEMENT WSPÓŁPRACY PRZYGRANICZNEJ

DOROTA WYSZKOWSKA*, ADAM WYSZKOWSKI**

1. WSTĘP

Jednym z najbardziej charakterystycznych zjawisk w życiu społecznym i gospodarczym współczesnej Europy stały się procesy integracji i współpracy międzyregionalnej i transgranicznej. Mianem współpracy transgranicznej określa się współpracę sąsiedzką przylegających do siebie regionów granicznych lub współpracę zagraniczną władz szczebla regionalnego i lokalnego, organizacji lub instytucji reprezentujących obszary graniczne, która polega na łagodzeniu negatywnych skutków istnienia granicy i przewyżczeniu skutków położenia terenów przygranicznych na narodowych obrzeżach państw oraz poprawie warunków życia osiadłej tam ludności [1, s. 69]. Szczególną formą tej współpracy jest euroregion, który należy rozumieć jako zinstytucjonalizowany związek formalny między organizacjami państwowymi i/lub samorządowymi sąsiadujących ze sobą krajów w celu ułatwienia rozwoju obszarów przygranicznych. Euroregiony stanowią szansę wszechstronnego ożywienia życia sąsiadujących ze sobą obszarów, oddzielonych granicami państwowymi.

Podstawy prawne funkcjonowania euroregionów w Polsce stanowią następujące dokumenty:

- Konwencja Madrycka – ratyfikowana przez Polskę 10 marca 1993 r.;
- Europejska Karta Samorządu Terytorialnego – przyjęta w lutym 1993 r.;
- traktaty międzynarodowe¹.

Głównymi celami działania euroregionów są [12]:

- pokonanie wzajemnych animozji i uprzedzeń między mieszkańcami regionów granicznych wynikających ze wspólnego dziedzictwa historycznego;
- rozszerzenie demokracji;
- przewyżczanie ujemnych skutków peryferyjnego położenia i izolacji;
- wspieranie wzrostu i rozwoju gospodarczego;

* Mgr Dorota Wyszowska, Uniwersytet w Białymstoku.

** Mgr Adam Wyszowski Uniwersytet w Białymstoku.

¹ W przypadku Euroregionu Niemen – Porozumienie między Rządem RP a Rządem Republiki Białorusi o głównych zasadach współpracy transgranicznej (18.05. 1992 r.), Traktat między RP a Republiką Litewską o przyjaznych stosunkach i dobrosąsiedzkiej współpracy (28.04.1994 r.), Umowa między Rządem RP a Rządem Republiki Litewskiej o współpracy transgranicznej (16.09.1995 r.)

- podnoszenie stopy życiowej mieszkańców przygranicza;
- szybka asymilacja ze zintegrowaną Europą przy zachowaniu szerokiej niezależności.

Fenomenem w skali Europy jest liczba euroregionów, które powstały w Polsce w latach dziewięćdziesiątych. Obecnie w naszym kraju działa 14 euroregionów, tj. Pomerania, Pro Europa Viadrina, Sprewa–Nysa–Bóbr, Nysa, Glacensis, Pradziad, Silesia, Śląsk Cieszyński, Tatry, Karpacki, Bug, Niemen, Bałtyk, Beskidy, w tym na granicy wschodniej 3, tj. Niemen, Bug, Karpacki.

2. MODEL EUROREGIONU A SKUTECZNOŚĆ JEGO DZIAŁANIA

Funkcjonujące w Polsce euroregiony przyjmują jedną z dwóch form:

- celowy związek gmin – który tworzony jest przez struktury samorządowe. Zrzeszające się w związku gminy są rejestrowane przez sąd na podstawie prawa o stowarzyszeniach. Związek ten zawiera porozumienie i tworzy struktury euroregionalne z podobnymi związkami u sąsiadów;
- związek międzyregionalny – powstające przy udziale władz wojewódzkich; posiada charakter administracyjno-samorządowy.

Praktyka wykazuje, że wyższą efektywnością działania charakteryzują się celowe związki gmin funkcjonujące na zachodniej i południowej granicy Polski. Natomiast na wschodzie i południowym wschodzie, ze względu na brak podobnych struktur administracyjnych w krajach sąsiadujących, działają związki międzyregionalne.

Skuteczność i efektywność działania poszczególnych euroregionów wynika głównie z możliwości finansowania ich działalności oraz doświadczeń regionów krajów sąsiednich w prowadzeniu tego typu współpracy. Konkretnie doświadczenia mają euroregiony zachodnie w zakresie współpracy gospodarczej, tj. tworzenia podmiotów gospodarczych polsko-niemieckich, wspólnych izb handlowych, współpracy w dziedzinie energetyki i rozbudowy stacji benzynowych, hoteli, moteli [5, s. 17]. Odmiennie sytuacja kształtuje się na granicy wschodniej, gdzie prace nad koncepcją zagospodarowania przestrzennego nie wyszły poza sferę projektów.

Jeśli chodzi o możliwości finansowe to zależą one w decydującej mierze od kondycji finansowej podmiotów funkcjonujących na terenie regionu (wytwarzających określony poziom dochodu narodowego) oraz od dochodów ludności go zamieszkujących (dochodem gminy jest procentowy udział w dochodach budżetu państwa z tytułu podatku dochodowego od osób fizycznych i prawnych). Poziom rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów pogranicza wschodniego jest znacznie niższy od średniej krajowej, co znajduje odzwierciedlenie w syntetycznym mierniku jakim jest poziom PKB na 1 mieszkańca. Obszary zachodnie są o wiele bardziej rozwinięte, co przekłada się również na możliwości finansowania działalności projektów podejmowanych w ramach współpracy euroregionalnej. Wystarczy wspomnieć, że regiony wchodzące w skład euroregionów zachodnich płacą nawet dziesięciokrotnie wyższe składki niż w przy-

padku euroregionów wschodnich. Ponadto istnieją znaczne dysproporcje między poziomem rozwoju części euroregionów po stronie polskiej i w krajach sąsiadujących – na granicy zachodniej na korzyść Niemiec, natomiast na wschodniej na korzyść Polski², co również wpływa na możliwości rozwoju poszczególnych obszarów. Niemcy jako partner silny gospodarczo inwestują własne środki w rozwój współpracy, czego nie można powiedzieć o wschodnich sąsiadach. Ponadto pogranicze zachodnie (oczywiście strona niemiecka) korzysta z programu Unii Europejskiej INTERREG II, do którego nie mają dostępu inne euroregiony, gdyż jego środki mogą być wykorzystywane tylko przez członków UE³. Również w ramach innych środków pomocowych, głównie z programu PHARE na rzecz współpracy przygranicznej, w decydującej mierze korzystają regiony Polski zachodniej. Fakt ten znajduje potwierdzenie choćby w ostatnio (21 grudnia 2000 r.) podpisanych memorandach finansowych dotyczących programów współpracy przygranicznej Polska–Niemcy, Polska–Słowacja, Polska–Czechy. Jak widać nie ma wśród nich regionów z granicy wschodniej.

Pomocne w rozwoju obszarów północno-wschodniej Polski mogą okazać się środki, które co prawda nie są przeznaczone na współpracę przygraniczną, ale służą jej rozwojowi. Pochodzą one z UE, a ich celem jest finansowanie projektów infrastrukturalnych na granicy wschodniej w 2000 r. Budżet tego przedsięwzięcia określono na 40,7 mln euro. Program przewiduje modernizację infrastruktury przejść granicznych, m.in. w Kuźnicy Białostockiej. W wyniku realizacji tego projektu powinno nastąpić skrócenie czasu oczekiwania na odprawę, zwiększenie bezpieczeństwa oraz poprawę pracy celników. Obszary wchodzące w skład Euroregionu Niemen mogą również skorzystać z pomocy w ramach programu współpracy przygranicznej – Polska Region Morza Bałtyckiego 2000 z budżetem 1 mln euro. Program ten obejmuje Fundusz Małych Projektów Euroregionalnych przeznaczony m.in. dla województwa warmińsko-mazurskiego i podlaskiego. Stowarzyszenie Samorządów Polskich Euroregionu Niemen w ramach tego budżetu otrzymało 300 tys. euro (1,1 mln zł). Pomoc tę przeznaczono dla niedochodowych organizacji lokalnych (samorządów, organizacji społecznych, wojewódzkich, powiatowych, gminnych, związków i stowarzyszeń, itp.). Preferowane będą projekty dotyczące wymiany kulturalnej, demokracji lokalnej, studiów transgranicznych oraz rozwoju gospodarczego i turystyki. Na realizację projektów może być przeznaczony nie więcej niż 20 tys. euro, przy czym wkład własny inwestora nie może być niższy niż 25% ogólnej kwoty inwestycji. Szacuje się, że z otrzymanych środków zostanie zrealizowanych ok. 30 projektów [2]. W ramach powyższego programu będą wspierane przedsięwzięcia na małą skalę podejmowane wspólnie przez społeczności lokalne po obu

² Wielu autorów uważa, że różnice w poziomie rozwoju stanowią poważne zagrożenie wynikające z faktu, iż nierówności potencjału ekonomicznego stron nie prowadzą do przepływu czynników stymulujących w kierunku wyrównywania poziomu, lecz zmierzają do pogłębienia procesu polaryzacji. Por. [8].

³ Podkreślenia wymaga fakt, że wysokość pomocy z funduszu INTERREG kształtuje się na poziomie ok. 3,3 mld euro i w porównaniu z funduszem Phare CBS (o budżecie 169 mln euro) był prawie dwudziestokrotnie wyższy.

stronach granicy. Wśród nich można wymienić przedsięwzięcia w zakresie turystyki, rozwoju kulturalnego, wspierania przedsięwzięć edukacyjnych, zwiększania zaangażowania w program PHARE.

3. EUROREGION NIEMEN – HISTORIA, ZAKRES DZIAŁANIA I DOTYCHCZASOWE OSIĄGNIĘCIA

Wschodnia granica kraju stanowiła sformalizowaną i słabo przenikalną barierę. Często deklarowana oficjalnie przyjaźń polsko-radziecka nie miała przełożenia na bezpośrednie kontakty zamieszkujących po obu stronach granicy społeczeństw lokalnych. Dopiero po przełomie 1989 r. i po powstaniu samodzielnych państwowości byłych republik radzieckich nastąpiło wyraźne ożywienie współpracy sąsiadujących ze sobą regionów [5, s. 87].

Władze i społeczność obszaru północno-wschodniej Polskiej podjęły więc próbę przyspieszenia rozwoju przez nawiązanie współpracy przygranicznej w formie euroregionu. U źródeł idei utworzenia Euroregionu Niemen legła przede wszystkim potrzeba podniesienia poziomu życia przygranicznych społeczności lokalnych dzięki wykorzystaniu szansy jaką stworzyły przemiany społeczno-polityczne oraz transgraniczne położenie obszaru Mazur i Suwalszczyzny na gospodarczej i politycznej mapie Europy, które stanowi pogranicze czterech państw: Polski, Rosji (Obwód Kaliningradzki), Litwy i Białorusi [12].

Jednym z czynników jego zawiązania jest również postępująca degradacja środowiska przyrodniczego na skutek prowadzonej w sąsiednich regionach działalności gospodarczej. Przeciwdziałanie degradacji środowiska naturalnego w strefie nadgranicznej nie jest możliwe bez ścisłej współpracy sąsiadujących regionów.

W związku z powyższym w 1994 r. podjęto rozmowy między Polską, Litwą, Białorusią i Rosją w sprawie nawiązania współpracy transgranicznej. 6 czerwca 1997 r. podpisano porozumienie o utworzeniu trójstronnego związku transgranicznego Euroregion Niemen, którego założycielami zostali: województwo suwalskie, powiaty Alitus i Mariampol (Litwa) oraz obwód grodzieński (Białoruś). Jego poszerzenie nastąpiło w wyniku akcesji w 1998 r. – województwa białostockiego, a w 1999 r. – województwa wileńskiego. Porozumienie to ma charakter otwarty, co umożliwi przystąpienie do Euroregionu innym zainteresowanym. Pewnym niepowodzeniem jest brak w tej strukturze Obwodu Kaliningradzkiego. Jego przedstawiciele ograniczyli swój udział do roli obserwatorów [5, s. 126].

Z dniem 1 stycznia 1999 r., w związku z reformą administracyjną kraju, obowiązki sygnatariusza porozumienia o utworzeniu Euroregionu Niemen przejął Wojewoda Podlaski, które z dniem 1 czerwca 1999 r. przekazał Marszałkowi Województwa Podlaskiego odpowiedzialnego za realizację zadań w zakresie rozwoju regionalnego.

Zgodnie ze statutem podstawowym celem związku transgranicznego Niemen jest działanie na rzecz współpracy obszarów przygranicznych w następujących dziedzinach [10, s. 1]:

- wszechstronnego rozwoju ekonomicznego;
- zagospodarowania przestrzennego;
- infrastruktury publicznej;
- oświaty, ochrony zdrowia, kultury, sportu i turystyki;
- ochrony środowiska;
- likwidacji zagrożeń i klęsk żywiołowych;
- rozwijanie kontaktów między mieszkańcami obszarów przygranicznych oraz współpracy instytucjonalnej, a także współpracy podmiotów gospodarczych.

Wśród najważniejszych działań podejmowanych w ramach Euroregionu Niemen należy wymienić [12]:

- przygotowywanie dokumentacji planistycznej i realizacji działań z zakresu przestrzennego zagospodarowania obszaru euroregionu, np. w zakresie wykorzystania Kanału Augustowskiego;
- organizację forum gospodarczego, np. 6 czerwca 1997 r. IV Bałtyckie Forum Gospodarcze – Forum Euroregionu Niemen;
- organizację w Suwałkach targów przygranicznych skupiających producentów i handlowców z kraju oraz z Litwy, Rosji i Białorusi;
- przygotowywanie dokumentacji technicznej do projektów z programów PHARE CBC, CREDO;
- zbieranie wniosków i ich opracowanie dla Funduszu Małych Projektów Euroregionalnych (wyłoniono do realizacji 13 wniosków na łączną kwotę 114 tys. euro – 1999 r.);
- utworzenie transgranicznych obszarów chronionych;
- opracowywanie i rozpowszechnianie materiałów promocyjnych;
- organizację seminariów poświęconych współpracy transgranicznej oraz udział w konferencjach krajowych i zagranicznych poświęconych zarówno samemu euroregionowi Niemen, np. w dn. 14–16 października 1996 r. „Euroregion Niemen – Partnerstwo dla Rozwoju”, jak i form, zasad oraz doświadczeń w zakresie współpracy innych tego typu związków;
- organizacja licznych imprez sportowych i kulturalnych.

Analizując podejmowane działania należy stwierdzić, że nie są one wystarczające w porównaniu z potrzebami społeczności lokalnych w ramach przyjętych przez związek zadań statutowych. Do tej pory ograniczały się one głównie do organizacji szkoleń, udziału w konferencjach i seminariach oraz staraniach w pozyskiwaniu środków pomocowych. Można uznać za słuszną dalszą działalność w tym kierunku, jednak ważniejsze są konkretne działania podejmowane w zakresie rozwoju gospodarczego, tzn. wymiana handlowa, szeroko pojmowane działania promocyjne, rozbudowa infrastruktury i rozwój potencjału turystycznego, co w konsekwencji powinno przyczynić się do rozwoju społeczno-gospodarczego rozumianego jako proces pozytywnych ilościowo-jakościowych zmian (polegających na zwiększaniu i doskonaleniu istniejących oraz powstaniu nowych zjawisk) w sferze wszelkiej działalności gospodarczej, kulturowej i spo-

łecznej oraz stosunków społeczno-produkcyjnych i polityczno-ustrojowych [4, s. 15]. Ułatwieniem w podejmowaniu wskazanych działań może okazać się pomoc finansowa pochodząca z funduszy przedakcesyjnych, zwłaszcza komponentu z PHARE przeznaczonego dla obszarów współpracy przygranicznej. Jej wielkość na lata 2001–2002 została już określona i wynosi dla województwa podlaskiego – po 4,8 mln euro rocznie. Dodatkowo środki te zostaną uzupełnione zgodnie z wymaganiami funduszu PHARE środkami krajowymi w wysokości 0,7 mln euro rocznie. Dają one szansę na pogłębienie współpracy przygranicznej i przyspieszenie rozwoju [7].

Wśród podstawowych barier rozwoju współpracy przygranicznej na wschodniej granicy Polski można wymienić [6, s. 45]:

- brak możliwości wykupu ziemi;
- niestabilny system gospodarczy sąsiadów;
- brak gwarancji bankowych;
- asymetria poziomu gospodarczego;
- mała liczba przejść granicznych;
- nieufność społeczeństw;
- brak efektywnego popytu;
- brak źródeł finansowania.

Należy dążyć do jak najszybszego przezwyciężenia powyższych barier, a jeżeli nie jest to możliwe w krótkim czasie, to przynajmniej do ich łagodzenia. W przeciwnym wypadku nawiązana współpraca nie będzie przynosiła spodziewanych efektów.

Szansy rozwoju całego euroregionu, w tym również obszarów północno-wschodniej Polski należy upatrywać w dalszej współpracy. Niemniej jednak, aby polepszyć sytuację na tym obszarze, należy podejmować działania w celu jego aktywizacji i poprawy warunków działania podmiotów gospodarczych. Konieczna jest także wzmożona współpraca w zakresie wymiany dóbr i usług oraz działań dotyczących ochrony środowiska i rozwoju turystyki.

Ze względu na unikatowe walory środowiska przyrodniczego, liczne jeziora i tereny leśne, należy dążyć do wykorzystania tych zasobów poprzez rozwój turystyki i agroturystyki jako szansy na aktywizację euroregionu. Podkreślenia wymaga jednak fakt, iż rozwój turystyki nie jest możliwy bez rozbudowy i modernizacji zaplecza w postaci elementów infrastruktury zarówno społecznej, jak i ekonomicznej. Działania te są jednak bardzo kosztowne. Dlatego ich realizacja nie będzie możliwa bez wsparcia finansowego z zewnątrz euroregionu. Doceniając walory środowiska nie można zakładać, że przyszły rozwój będzie opierał się wyłącznie na wykorzystaniu tegoż środowiska dla celów turystyki i rekreacji. Ten kierunek działań może być jednym z elementów rozwoju, jednak jego zasadniczym elementem musi być rozwój struktur pozarolniczego zatrudnienia – nowoczesnego przemysłu, handlu ze wschodnimi sąsiadami, infrastruktury technicznej o znaczeniu ponadkrajowym, krajowym, regionalnym i lokalnym. Również rolnictwo i przemysł spożywczy wymagają nakładów inwestycyjnych w celu unowocześnienia i specjalizacji, zwłaszcza w kierunku produkcji wyrobów ekolo-

gicznych. Środków na realizację powyższych działań należy szukać poza euroregionem. Zatem powinno się dążyć do pozyskiwania i efektywnego wykorzystywania środków pochodzących z programów współpracy przygranicznej Unii Europejskiej, jak również należy szukać wsparcia w ramach przyznanych Polsce środków z funduszy przedakcesyjnych. Już dziś wiadomo, że Podlasie zostało zakwalifikowane do wsparcia regionalnym komponentem PHARE w latach 2000–2001. Uzupełnieniem tych środków będzie również pomoc w ramach funduszu SAPARD i ISPA. Inwestycje realizowane z ich wykorzystaniem powinny przyczynić się do poprawy klimatu inwestycyjnego Podlasia. Powyższe zmiany doprowadzą zapewne do sprawniejszego i efektywniejszego działania Euroregionu Niemen.

3. SUWALSKA SPECJALNA STREFA EKONOMICZNA

Od 1996 r. na terenie Euroregionu Niemen funkcjonuje Suwalska Specjalna Strefa Ekonomiczna (SSSE) utworzona w celu przyspieszenia rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów do niej należących. Jej głównym celem, podobnie jak i innych działających na terenie Polski stref, jest przyciąganie inwestorów, rozwijanie produkcji i tworzenie nowych miejsc pracy. SSSE swym zasięgiem obejmuje trzy miasta: Suwałki, Ełk i Gołdapię. Spośród działających w Polsce 15 specjalnych stref ekonomicznych Suwalska Strefa osiągnęła jeden z lepszych wyników. Wystarczy wspomnieć, że spośród 6567,5 mln zł inwestycji zrealizowanych we wszystkich strefach, na jej terenie zrealizowano inwestycje w wysokości 235,3 mln zł., co uplasowało ją na 5 pozycji (wyprzedziły ją Katowicka Specjalna Strefa Ekonomiczna, Specjalna Strefa Ekonomiczna EURO-PARK Mielec, Legnicka Specjalna Strefa Ekonomiczna oraz Wałbrzyska Specjalna Strefa Ekonomiczna). Jeszcze lepiej wygląda liczba stworzonych miejsc pracy. W wyniku inwestycji na terenie SSSE powstało 1567 nowych miejsc pracy, co daje jej 4 pozycję w rankingu specjalnych stref ekonomicznych⁴ (wyprzedzają ją wyżej wymienione z wyjątkiem Legnickiej Specjalnej Strefy Ekonomicznej). Należy jednak sądzić, że działalność tego typu stref będzie kurczyła się ze względu na ograniczaną możliwość udzielania pomocy inwestorom, co w konsekwencji może doprowadzić do całkowitej ich likwidacji. Dlatego też nie należy przypisywać im znaczącej roli w dalszym przyspieszaniu rozwoju społeczno-gospodarczego poszczególnych regionów.

4. PODSUMOWANIE

W związku z dotychczasowymi zaniedbaniami w rozwoju społeczno-gospodarczym oraz perspektywą przystąpienia Polski do Unii Europejskiej, co w konsekwencji doprowadzi do przesunięcia granicy wschodniej UE, powstaje konieczność opracowania strategii rozwoju społeczno-gospodarczo-przestrzennego (łącznie ze

⁴ Dane uzyskane w Ministerstwie Gospodarki, stan na koniec 2000 r.

środowiskiem) całego pogranicza wschodniego. Strategia ta powinna składać się z dwóch części: pierwszej, obejmującej okres do momentu wstąpienia Polski w strukturę Unii Europejskiej, kiedy to wykorzystywanie środków z programów unijnych, przynajmniej dla wschodnich obszarów pogranicza, jest ograniczony; drugiej, liczącej się od przystąpienia Polski do Wspólnot, umożliwiając tym samym korzystanie z środków dostępnych innym regionom przygranicznym UE.

Zarząd Województwa Podlaskiego dostrzegł problem poprawy współpracy ze wschodnimi sąsiadami. W strategii rozwoju województwa wskazał, że „dążenia skierowane powinny być w kierunku intensyfikacji współpracy przygranicznej, sprzyjającej wzmocnieniu dobrosąsiedzkich stosunków na szczeblu samorządowym, a także społeczności lokalnych, których wpływ na utrwalenie demokratycznych przemian w tej części Europy stale rośnie” [10, s. 198]. Miejmy nadzieję, że założenia przyjęte w tej strategii nie pozostaną wyłącznie na papierze, ale będą wcielone w życie, co przyczyni się do poprawy warunków życia ludności przygranicznej oraz rozwoju tych obszarów.

LITERATURA

1. Borys T., *Euroregiony a nowy układ jednostek terytorialnych Polski*, [w:] Malendowski W., Szczepaniak M. (red.), *Euroregiony mosty do Europy bez granic*, Dom Wydawniczy „Elipsa”, Warszawa 2000.
2. *Euro dla aktywnych*, „Gazeta Współczesna” z dnia 29.03.2001.
3. Komornicki T., *Natężenie ruchu granicznego a organizacja i funkcjonowanie euroregionów w Polsce*, [w:] Malendowski W., Szczepaniak M. (red.), *Euroregiony mosty do Europy bez granic*, Dom Wydawniczy „Elipsa”, Warszawa 2000.
4. Kupiec L., *Rozwój społeczno-gospodarczy*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 1995.
5. Malendowski W., Ratajczak M., *Euroregiony pierwszy krok do integracji europejskiej*, Alta 2, Wrocław 1998.
6. Mierosławska A., *Euroregiony na granicach Polski*, Studia i Monografie nr 91, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Warszawa 1999.
7. *Program wsparcia na lata 2001–2002*, Dz.U. z 2000 r. Nr 122, poz. 1326.
8. Sasinowski H., *Współpraca transgraniczna na przykładzie Euroregionu „Niemen”*, Kwartalnik WSFiZ w Białymstoku, nr 3.
9. Stasiak A., *Problemy rozwoju pogranicza wschodniego*, [w:] Malendowski W., Szczepaniak M. (red.), *Euroregiony mosty do Europy bez granic*, Dom Wydawniczy „Elipsa”, Warszawa 2000.
10. Statut związku transgranicznego „Euroregion Niemen”.
11. *Strategia rozwoju województwa podlaskiego*, Zarząd Województwa Podlaskiego, Białystok, 2000.
12. www.niemen.suwalki.pl